

Ad fontes!

Архієпископ Ігор Ісіченко

МОЛИТОВНИЙ ДИСКУРС У ЛІТЕРАТУРІ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Середньовічне розуміння вербальної комунікації та дискурсивної стратегії особистості будується на основі євангельського бачення креативного потенціалу Слова – Логосу, ототожнюваного з другою Особою Пресвятої Тройці. Сам фундаментальний творчий акт Отця, внаслідок якого постав всесвіт, усвідомлюється як промовляння Слова, через силу якого первісний задум обертається видимими матеріальними формами¹. Між народженням Слова і Його втіленням від Пречистої Діви пролягають тисячоліття творчої присутності Логосу в світі. І християнська молитва бачиться ментальним входженням людської особистості у понадматеріальну сферу комунікативних стосунків Пресвятої Тройці. Молитва звернена до Отця через Сина в Дусі і є участю в молитві Слова Божого, “містичного Христа”².

Патристична традиція Сходу виходить з того, що в акті молитви здійснюється вияв присутності в людській істоті благодатної дії Святого Духа. Власне Святий Дух веде в молитві людську душу, формує стан молитовного піднесення. Простір, у якому здійснюється це містичне єднання, в східній традиції називається “серцем” (καρδιά). При цьому слово “серце” розуміється в біблійному сенсі, як центр нашої людської особистості³.

Класичним визначенням молитви у православної традиції вважається формула, запропонована св. Іоаном Дамаскіним: “Молитва є піднесення розуму до Бога або ж прохання у Бога того, що потрібно”⁴. Очевидно, що це визначення не передбачає неодмінного дискурсивного оформлення молитовного наміру. Сам св. Іоан Дамаскін окремо зупинявся на розрізненні внутрішньої мови й мовлення, характеризуючи “внутрішнє слово” як “порух душі, що відбувається в тій її частині, котра розмірковує, без якого-небудь вигуку”⁵.

Модель молитовного дискурсу в християнській літературі виводиться з євангельського опису молитви Ісуса Христа⁶. Христос прагне до самотньої молитви, до безмовної близькості до Отця. Він часто сходить для молитви на гору

¹ Лосский Вя. Догматическое богословие: Пер. с франц. // Мистическое богословие. – К., 1991. – С.278-291.

² Швидлік Томаш. Духовність християнського Сходу: Пер. з італ. – Л., 1999. – С.241-242.

³ Kallistos Ware. Prayer in Evagrius of Pontus and the Macarian Homilies // An Introduction to Christian Spirituality: Ed. by Ralph Waller and Benedicta Ward. – London: SPCK, 1999. – P.14-30.

⁴ Иоанн Дамаскин, св. Точное изложение православной веры: Пер. с греч. – СПб., 1894. – С.263.

⁵ Там само. – С.93.

⁶ Jeremias Joachim. The Prayers of Jesus. – London: SCM Press Ltd, 1967. – 124 p.; Spencer William David, Spencer Ан да Бесан з он. The Prayer Life of Jesus: Shout of Agony, Revelation of Love, a Commentary. – Lanham; New York; London: University Press of America, 1990. – XII; 296 p.; Ayo Nicholas, C.S.C. The Lord's Prayer: A Survey Theological and Literary. – Notre Dame; London: University of Notre Dame Press, 1992. – xiv; 258 p.; Collins Pat, CM. Prayer in Practice: A Biblical Approach. – Dublin: The Columba Press, 2000. – P.30-49.

(Мт. 14:23; Лк. 6:12), шукає усамітнення (Лк. 9:18; Мк. 1:35). Його молитва — таємниця для загалу. Але Христос поступово відкриває Свою молитву для втаємничених, для близьких до нього людей. Залучення учнів до Його молитви стає для Ісуса засобом їхнього формування, навчання учнів мистецтва молитви. Відразу ж по прийнятті хрещення Ісус молиться й чує голос із неба: *“Ту Син Мій Улюблений, що Я влюбовав Тебе!”* (Лк. 3:22). І коли згодом Він з трьома найближчими учнями усамітнися на горі, саме під час молитви *“вигляд лиця Його переобразився, а одежа Його стала біла й блискуча”* (Лк. 9:29). Тоді ж знов лунає голос з неба: *“Це Син Мій Улюблений, Його слухайтеся!”* (Мт. 17:5). Таким чином присутні апостоли залучаються до діалогу поміж Отцем і Сином. Молитовний дискурс усвідомлюється як елемент комунікативної ситуації, що реалізується в цьому діалозі. Спільна молитва стає основою особливої, церковної спільноти.

Входження до цього містичного простору узалежнюється Ісусом у Його останній бесіді з учнями від звернення до Його імені. *“Істинно, істинно кажу я вам: Чого тільки попросите ви від Отця в Моє Ім'я, Він дасть вам. Не просили ви досі нічого в Ім'я Моє. Просіть і отримаєте, щоб повна була ваша радість”* (Ін. 16:23-24).

Дискурсивна стратегія молитви визначається саме цією місією молитви — долати спричинену гріхом ізольованість людського буття, виводити особистість у параметри містичного єднання Неба і землі, зростлого на єдності трьох Божих іпостасей.

Школою й основою приватної молитви стає спільнотна молитва Церкви, насамперед — літургія. Саме переживання присутності на православному богослужінні у Константинополі подається літописом за вирішальний чинник у прийнятті Руссю християнської віри та пов'язаної з нею книжності (ПСРЛ* т.2, ствп.93-94). Отець Сергій Булгаков пов'язував це переживання руських послів із присутніми у візантійському обряді художнього споглядання краси духовного світу та універсальності (*“космізму”*), поширення через Церкву освятої дії Святого Духа на всю природу¹. Православне богослужіння він називає *“небом на землі”*, явленою красою духовного світу, і відзначає: *“У православному богослужінні елемент краси, як Слави Божої, що наповнює храм, займає своє самостійне місце, поряд з молитвою та навчанням”*².

Любов до церковного богослужіння, вчащання на нього посідають центральне місце в ідеалі поведінки героя середньовічного письменства. Прп. Феодосій Печерський ще дитиною *“хожаше по вся дњи въ църквь Божію и послушаа божьствныхъ писаній съ всяцѣмъ вѣниманіемъ”*³. Коли ж преподобний не зміг здійснити намір щодо прощі в Святу Землю, він жертвовно служить місцевому храмові, дванадцять років випікаючи просфори задля відправи літургії.

Новгородський архієпископ Лука Жидята вже на початку свого повчання до братії напучує: *“Не лінуйтеся у церкву ходити — і на заутреню, і на обідню, і на вечірню; і в своїй кліті, сон долаючи, спочатку Богу поклоніться і лише тоді у постелю лягайте. У церкві стійте зі страхом Божим, не розмовляйте і навіть не думайте ні про що, а усім своїм розумом моліть Бога, хай простить вам Бог гріхи”*. Аналогічні настанови ми можемо знайти в усіх дидактичних творах, причому

* ПСРЛ — Полное собрание русских летописей. (Тут і далі посилання на це зібрання, а також на Сяте Письмо подаємо в дужках, у тексті).

¹ Булгаков Сергій, прот. Православие: Очерки учения Православной Церкви. — К., 1991. — С.157-168.

² Там само. — С.158.

³ Абрамович Дмитро. Киево-Печерський патерик. — К., 1931. — С.23.

не тільки монашого походження. Князь Володимир Мономах включає до свого "Повчання" пораду розпочинати кожен день із молитви:

первоє к цркви . да не застанеть ває сльце . на постели . тако бо шцѣ мон дѣаше^к . блжньи . и вси добрии мужи свершени . заоутренюю ѿдаше Бѣи хвалу . и потомъ сльцо вьсходашо . и оузрѣше сльце . и прославити Бѣ с радостью . и ре^к просвѣти вчи мо[и] ^А Х^с Бѣ . и [же] дасть ми кси свѣтъ твои красньи . и еще Г^и приложи ми лѣто къ лѣту . да прокъ грѣховъ свои^к покавѣса шправдивъ животь (ПСРЛ т.1, ствп. 247-249).

Переконаючи за літописною статтею 6657 (1149) р. примиритися князів Вячеслава, Юрія та Ізяслава, князь Володимир Володаревич вчить їх втілювати в житті молитву "Отче наш", цитуючи слова про прощення винуватцям їхніх провин (ПСРЛ т.2, ствп.391). А коли літописець підносить посмертну похвалу князеві Андрієві Боголюбському, він перефразовує молитву Чесному Хресту, яка в середньовічних країнах виконувала функції молитви за земну владу: "Боу молиса помиловати братью свою . *подасть имъ побѣду на противныѣ* и мирную державу и црѣтво чѣтно и многолѣтно во вса вѣки вѣкомъ аминь" (ПСРЛ т.2, ствп.594-595).

У паломницьких замітках ігумена Данила окреме місце займає опис печери, в якій Христос навчав Своїх учнів Господньої молитви:

И ту есть создана церкви велика, и пещера подо олтарем есть исподы; в той пещерѣ Христос научи ученики своя пѣти «Отче нашъ». А оттуда до връха самого Елеоньскаго горы, иде же есть Възнесение Господне, есть сажень 90¹⁰.

Близькість до Оливної гори, котра міцно ввійшла в церковну свідомість у зв'язку з Ісусовою молитвою про чашу та напруженими митями очікування страждань, увиразнюваними в страсних богослужіннях, сполучається в цьому описі з образом печери — улюбленого місця молитовного усамітнення в Отців-пустельників. Перебування ж у храмі Гробу Господнього вводиться до контексту страсних і пасхальних богослужінь.

Перебування на церковному богослужінні інтерпретується середньовічними книжниками як духовна боротьба, уречевлена у відомому літописному сюжеті про прп. Матея Прозірливого (1074 рік), включеному згодом до Києво-Печерського патерика в складі слова 12¹¹:

бѣ же и другий братъ именовъ . Матфѣи тои бѣ прозорливъ . единою ему стоашо вь цркви на мѣстѣ своємъ . и възведе вчи свои . и позрѣ по братьи яже стоать поюще по обѣма сторонама . и видѣ обьходаша бѣса . вь образѣ Лаха в людѣ . носаша . вь приволь цвѣтокъ ^А . еже глѣтса лѣпокъ . и обьхода подлѣ братью . взимаа из лона цвѣтокъ . и вѣржаше на кого лобо . аще припааше кьму цвѣтокъ позошихъ ѿ братьа . и тѣ мало стоашъ . и раслабевъ оумомъ . вину створивъ каку лобо . нсходаше изь цркви . и шедъ в кѣлюю и спаше . и не възвраташеса вь цркви до шнѣтъа . аще ли верже на другаго . и не принааше к нему цвѣтокъ стоаше бо крѣпко вь гнѣни . дондеже шпоаху . оутренюю . и тогда идаше в кѣлюю свою . и се вида старѣц повѣда братьи своеси (ПСРЛ т.2, ствп.181).

Прозірливість Матея виявляється в умінні помітити за позірно безпричинними лінощами й сонливістю підступи диявола, котрий прагне вивести монаха поза сакральний простір, у якому правиться літургія. Участь у церковній молитві стає формою посвяти себе Богові, — а відтак апатія, звичайні лінощі, мовчання серця посеред молитовної спільноти перетворюються на знак іншого вибору, поміченого Матеєм як квітка-"ліпок".

Для розуміння середньовічної концепції молитовного дискурсу вельми важливим є сюжет про прп. Микиту-затворника з послання прп. Полікарпа до ігумена Акиндина. Майбутній новгородський єпископ Микита, не зважаючи на

¹⁰ Памятники литературы Древней Руси XII век. — М., 1980. — С.48.

¹¹ Абрамович Дмитро. Києво-Печерський патерик. — С.96.

застереження ігумена Никона Великого, прийняв на себе подвиг затворництва. Але його подвижництво викликане зовсім не любов'ю до Бога й не прагненням зростати в монашій досконалості. Микита відверто заявляє ігуменові, що хоче одержати дар чудотворіння. При цьому він самовпевнено запевняє, що, на відміну від прп. Ісакія, ніколи не впаде у спокусу. До того ж, замкнувшись у печері, Микита просить Бога не більше й не менше, як явитися йому чуттєво. А відтак затворник кладе в основу своєї аскези зухвалу самовпевненість, чужу духові монаших обітів, і прагне обернути духовний подвиг для свого звеличення.

Плодом цього стала неспроможність виявити підступи біса, що, як це не раз змальовується в монаших житіях, явився Микиті у вигляді ангела. Загалом ця ситуація досить ординарна для повчальних творів, покликаних засвідчити фатальні наслідки гордині в духовному житті. Тільки в розповіді прп. Полікарпа про Микиту-затворника вводиться ще один концептуально важливий елемент: бісівські підступи спричиняють відмову Микити від особистої молитви й цілковиту посвяту читанню Біблії (виключно старозавітніх книг) і повчанню людей:

*И глагола ему бѣс: Ты убо не молися, но буди почитая книги, и сими обрещешися съ Богом бѣсѣдуя, да от них подаши слово полезно приходящим к тобѣ. Аз же присно буду моля о спасеніи твоємъ Творца своего. Прельстив же ся, мних никако же помолися, но прилежаше чтенію и поученію, бѣса же видяше беспрестанн молящеся о нем, и радовашеся яко аггелу, творящу молитву за нь.*¹²

Микита дістає дар пророцтва, і це навіть змушує автора додати до сюжету коментар щодо характеру відкриття майбутнього силами зла: біс не знає майбутнього, але може сповістити про свої власні вчинки чи задуми, вкладені у підвладних його волі осіб. Але найприкметніше в незвичній поведінці Микити, на що й звернули увагу його співбрати по монастирській спільноті, — досконале знання Старого Завіту й цілковите нехтування новозавітніми книгами:

*Не можаше же никто же истязатися с ним книгами Ветъхаго Закона, весь бо изоусть умѣаше: Бытіе, и Исход, Левгыты, Числа, Судии, Царства и вся Пророчества по чину, и вся книги Жидовьскыа свѣдаше добръ. Буаггелія же и Апостола, яже въ благодати преданыа нам святыа книги на утврѣженіе наше и на исправленія, сих же николи же въсхотѣ видѣти, ни слышати, ни почитати, ни иному дасть бесѣдовати к себѣ*¹³.

В історії дослідження Києво-Печерського патерика відомі спроби розглядати цей сюжет у контексті християнсько-юдейських стосунків¹⁴. Не торкаючись цієї проблеми, звернімо увагу на те, що фундаментальний конфлікт у сюжеті про Микиту стосується все ж головним чином характеру рецепції та продукування тексту в перебігу вербальної діяльності аскета. Процес читання навіть богонатхненного тексту, якщо він не включає молитви й мотивований гординою та життєвим прагматизмом ("прошу же у Господа Бога, да и мнѣ подасть чудотворенія даръ"¹⁵), дає наслідки, руйнівні для духовного здоров'я суб'єкта. Невпинне й розмаїте подвижницьке життя постає неодмінним чинником адекватного сприйняття книжної традиції та її розвитку. Аскеза входить як природний складник до рецептивної настанови читача Святого Письма.

Щасливий час неофітської ревності у вірі не включав культурної традиції до числа суспільних мотивів релігійного життя. Традиція була пов'язана з поганськими віруваннями і з фольклором. Християнські форми самовдосконалення протистояли їй, часто її заперечували. І хоча, очевидно, молитва була відома й

¹² Там само. — С.125-126.

¹³ Там само. — С.126.

¹⁴ Малышевский И. Евреи в Южной Руси и Киеве в X- XII вв. // Труды Киевской духовной академии. — 1878. — №№ 6,9; Барац Б. Повести и сказания древнерусской письменности, имеющие отношение к евреям и еврейству // Киевская старина. — 1906. — Т.92. —

¹⁵ Абрамович Дмитро. Києво-Печерський патерик. — С.125.

дохристиянському культові, Церква формувала нову культуру молитовного дискурсу, відображувану в ритуалі та в книжності. Текст літургійної молитви набуває стабільності й незмінності завдяки корпусові богослужбових книг, котрі стали першими писемними пам'ятками, поширеними на Русі. Очевидно, що це були книги грецькою та церковнослов'янською мовою, перші з яких обмежувались у своєму побутуванні оточенням єпископів з Візантії та окремих освічених русинів, а другі саме й репрезентували візантійське християнство, східний обряд. Переклади рівноап. Кирила й Мефодія приходять через ці книги разом із працями їхніх учнів і продовжувачів їхньої просвітительської місії.

Першими з цих книг, природно, мали бути Євангеліє, Службеник і Часослов — книги, необхідні для відправи Літургії. Серед найдавніших руських рукописних книг, збережених ще з XI ст., маємо кілька рукописів апракосного Євангелія, тобто добірки євангельських читань до богослужбового вжитку. Це найдавніша відома книга, переписана на Русі — Остромирове Євангеліє 1056-1057 рр., Архангельське Євангеліє 1092 р., Туровське Євангеліє. З XII ст. маємо Мстиславове Євангеліє (до 1117 р.), Юрійське Євангеліє (1119-1128 рр.), Галицьке Євангеліє 1144 р.¹⁶

З XI ст. збереглося лише кілька сторінок т.зв. Синайського службеника, і то через малопоширену абетку ("глаголиця") та перебування в монастирі вмц. Катерини на Синаї, де богослужіння церковнослов'янською мовою були рідкістю¹⁷. Та ще з кінця XII — початку XIII ст.ст. маємо пергаментний "Службеник Варлаама Хутинського", збереженню якої сприяло пов'язування книги з постаттю засновника новгородського Хутинського монастиря прп. Варлаама († 1096), що йому нібито Службеник було надіслано константинопольським патріархом.

У грецькій традиції Евхологійон (грецьк. Εὐχολόγιον — Молитвослов, від εὐχή, тобто молитва) включав і чини громадських богослужінь, і приватні богослужіння (треби). Очевидно, рівноап. Кирило і Мефодій переклали цілий Евхологійон. Згодом у слов'янській практиці з нього виділяється окремою збіркою Требник¹⁸. Требник складають описи чинів хрещення, вінчання, сповіді, молебнів з різних нагод, благословень, освячень, похорону та заупокійних богослужінь¹⁹.

І Службеник, і Требник відігравали надзвичайно важливу роль у забезпеченні сталої присутності церковної молитви в суспільному та приватному житті, підтримували стабільність і незмінність обрядових чинів, перейнятих з Візантії. Але їхнє побутування обмежувалося верствою священнослужителів і обставинами церковних богослужінь. Формування масової молитовної культури та здійснення інтегративної ролі церковної молитви в духовному житті народу відбувалося значною мірою завдяки Часослову (Ωρολόγιον) — богослужбовій збірці, що містила в собі незмінні богослужбові й молитовні тексти добового кола, призначені для виголошення читцем (дяком) і всенародного співу.

До складу Часослова входять чини вечірні, повечір'я, полуношниця, утрєні, обідниця ("зображувальних" — чину, відправлюваного замість літургії у визначені уставом дні) та часів — першого, третього, шостого, дев'ятого. Упорядкування Часослова церковне передання пов'язує з діяльністю прп. Сави Освяченого (439-532 рр.) — визначного організатора монашого життя в Палестині, засновника

¹⁶ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв. — М., 1984. — С.27-95.

¹⁷ Там само. — С.76-77.

¹⁸ Настольная книга священнослужителя. — Т.1. — С.48-49.

¹⁹ A Dictionary of Christian Spirituality. — P.165; *Николаевский Константин*, прот. Пособие к изучению устава богослужения Православной Церкви. — С.122-127; Настольная книга священнослужителя. — Т.1. — С.33-34.

Великої (Єрусалимської) Лаври, звідки поширився згодом прийнятий на Русі Єрусалимський устав²⁰. Згодом Часослов, викладений свт. Софронієм Єрусалимським, доповнений прп. Іоаном Дамаскіним і прп. Федором Студитом, увійшов до монастирського чину богослужінь і став поширюватися через аскетичні середовища²¹. Грецький "Часослов за уставом лаври св. отця нашого Сави" в рукописі VIII–IX ст. засвідчує близькість чину богослужінь до сучасних²². Богослужіння добового кола реалізували в цьому середовищі ідеал безперервної молитви, засадничо обов'язковий для кожного християнина ("Тож пильнуйте, і кожного часу молитесь, щоб змогли ви уникнути всього того, що має відбутись, та стати перед Сином Людським!" – Лк. 21:36).

Очевидно, в княжому побуті закріплюється звичай відправи богослужінь добового кола в домовому храмі навіть за похідних умов. Несторове "Читання про Бориса і Гліба" розповідає, що, коли до благовірного князя Бориса приходять убивці, він саме бере участь у відправі недільної утрени:

Ноши же суши, повелѣ слугамъ принести свѣщо, и взем книги нача чисти... И повелѣ прозвутеру отпѣти заутреню и Святое Евангеліе чисти. Бѣ бо день недѣльный и сам же нача пѣти, глаголя сице: *Господи и что ся умножиша ся стужающи ми. Мнози восташа на мя. Мнози глаголють о души моеї нѣсть спасенія ему о Бозѣ его. Ты же, Господи, Заступникъ мой еси и прочее*²³

Отже, князь сам бере безпосередню участь у відправі як дяк, читаючи шестипсалміє. Цитується третій псалом, з якого починається шестипсалміє: "Господи, что ся умножиша стужающи ми? Мнози востают на мя. Мнози глаголют души моеї: Нѣсть спасенія ему в Бозѣ его. Ты же, Господи, заступник мой еси, слава моя, и возносяй главу мою" (Пс. 3:1-3). І далі згадується, що навіть слуги Святополка Окаянного, послані вбити князя-Бориса, чекали на закінчення відправи, аби потім виконати свій намір. Літописна стаття за 1015 рік, передаючи цей епізод, ще докладніше наводить послідовність богослужбових читань: цитує читане св. Борисом шестипсалміє, потім кафізму 3 (пс. 21:13, 17), яку малося читати на недільній утрени другою, а відтак згадується про спів канону. Лише закінчивши читання утрени, князь ще удосвіта помолився "и възлеже на шдрѣ своємъ" (ПСРЛ, т.2, ствп.120).

Передсмертна молитва князя Ростислава Мстиславича (1159-1167), що подається в Київському літописі під 6676 (1168) роком, включає перефразовану молитву з молебного канону до Пресвятої Богородиці й завершується співаною наприкінці вечірні молитвою праведного Симеона: "нынѣ ѿпусти раба своего влѣко по глгу твоему с миромъ" (ПСРЛ, т.2, ствп.532).

Розповідаючи в Слові на неділю 3-тю по Великодні про покладення Христового тіла до гробу, свт. Кирило Туровський супроводжує цю розповідь цитуванням "Трисвятого", співаного зазвичай під час похоронних процесій: "Тѣмъ же сице възглашая погребу Тя, Милостиве, якоже Святымъ наученъ бых Духом: "Святыи Боже, святыи крѣпкый, святыи бесмъртне, помилуй нас!"²⁴ А зняття Йосифом Аримафейським тіла Спасителя з хреста та приготування його до похорону символічно переусвідомлюється у мові богослужіння: "Тѣмъ бо образ своея служьбы предал еси, обиходя и кадя и кланяяся съ молитвами пречистому тѣлу

²⁰ *Палестинский патерик. Житие преподобного Саввы Освященного.* – Св.-Троицкая Сергиева лавра, 1996. – с.174-271.

²¹ *Симеон, архиеп. Фессалоникийский. Сочинения:* Пер. с греч. – СПб., 1856. – С.404-405; *Полный православный богословский энциклопедический словарь:* Репринт. – М., 1992. – Т.2. – Стб.2358.

²² *Скабалланович Михаил.* Толковый Тиликон. – К., 1910. – Вып. 1. – С.331-332.

²³ *Бугославський Сергій.* Українсько-руські пам'ятки XI-XVIII вв. про князів Бориса та Гліба: Розвідка й тексти. – К., 1928. – Текст № 16.

²⁴ *Перші українські проповідники і їх твори.* – Рим, 1973. – С.141.

Христову глаголя: *Въскреси, Господи, помози нам, избави нас имени твоего ради*²⁵. Незалежно від історичних реалій Палестини євангельської доби чин похорону суміщає в собі елементи християнського похорону з обкаджуванням тіла й богослужінь страсного тижня при винесенні плащаниці та поклонінні їй.

Перенесення Христового тіла до гробу викликає в свт. Кирила Туровського й інші алюзії — до останніх стихів псалма 43: “Піднесіте верхи свої, брами, і будьте відчинені, входи відвічні, і ввійде Цар слави! Хто ж то Цар слави? Господь сильний й могутній, Господь, що потужний в бою! Піднесіте верхи свої, брами, і піднесіте, входи відвічні, і ввійде Цар слави! Хто ж то Він, той Цар слави? Господь Саваот Він Цар слави!” (Пс. 43:7-10). Слово на неділю 3-тю по Великодні зображує покладення Христового тіла в гробі як небесну містерію, в якій поряд із Йосифом Аримафейським беруть участь усі безтілесні сили:

«Ангельская бо воннства съ нимъ текуще зъваху: «Възмѣте, врата, князи ваши, да внидетъ Цесарь славы!» И ови съвязаныя душа рѣшаче отъ тьмницъ пушаху; друзии же противныя силы вѣжюще глаголаху: «Кде ти, смерти, жало? Кде ти, аде, побѣда?» Къ нимъ же оцѣпѣвъше бѣси вѣпняху: «Кто се есть Цесарь славы, с толикою на ны пришелъ властно?»²⁶.

І річ не лише в провіденційному змісті псалма 43, актуалізованому проповідником. Цитовані слова належать до чину освячення храму, де вони виголошуються при перенесенні святих мощів до вітаря. Відтак проповідник-архієрей, котрому не раз, очевидно, доводилося брати участь у освяченні нової церкви, вдається до розкриття сакраментального змісту цієї відправи, яка набуває характеру символічного повторення подій Страсної п'ятниці.

Сюжет про чин освячення Успенської церкви Києво-Печерського монастиря митрополитом Іоаном і собором єпископів, використаний в оповіді про побудову Печерської церкви, надають переказуваному чині піднесеної таємничості через введення в нього мотиву співслужіння з земним священством ангельських сил. Мотив цей впроваджується у формі перегуку святителя й безтілесних сил словами 43-го псалма:

Обышедши же церковь 3-жды и начаша гѣти *Възмѣте врата князи ваши, и не бысть никогже въ церкви, иже бы отпѣль Кто сей есть Царь славы, бѣ бо ни единого въ церкви оставиша, дивящимъ бо ся имъ епископъску приходу. Многу же млъчанію бывшу, и бысть глас изъвнуръ церкви яко агтелескъ: Кто сей есть Царь славы. Възискани же бывше такови гласи, кто суть и чинъ суть. Внидоша же въ церковь, дверемъ всѣмъ затворенымъ сушим, и ни единъ человекъ обрѣтесе въ церкви. Разумно бысть всѣм, яко все строится Божіимъ промыслом, еже о той святѣй и божественѣй церкви*²⁷.

Ігумен Даниїл у зв'язку з описом пам'ятних місць на Йордані вміщує у своїх паломницьких записках і спогади про Велике (Йорданське) освячення води: “И егда рекутъ: *Во Иорданѣ крещьшу Ти ся, Господи,* — тогда все людие в воду и крестятся в полунощи въ Иерданьстѣй рѣцѣ, яко же и Христос въ полунощи крестился есть”²⁸. Але найбільш докладно він зображує богослужіння останніх страсних днів і великоднього ранку в храмі Гробу Господнього. “И на утрени въ Святую недѣлю, отпѣвше заутренюю и бывшу цѣлованию съ игуменом и съ братиею, и отпущению бывшу въ 1 часъ дне, и взявше крестъ, игумень и вся братия, идохом къ Гробу Господню, поюще кондакъ сий: “Аще и въ гробъ сниде, безмертне”²⁹.

Розповідь ігумена Даниїла про паломництво в Святу Землю завершується згадкою про те, що для нього було найістотнішим — відправлені богослужіння.

²⁵ Там само. — С.143-144.

²⁶ Там само. — С.142.

²⁷ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. — С.15.

²⁸ Памятники литературы Древней Руси: XII век. — С.54.

²⁹ Там само. — С.112.

“И отпѣхом литургии за князи русскыя и за вся християны, 50 литургий; а за усопшаа 40 литургий отпѣхом”³⁰. Він докладно перелічує, за кого молився, чії імена записав на поминання в лаврі прп. Сави Освяченого.

Апелювання до засад християнської віри може обернутися, як у єпископа Луки Жидяти, посиленням на авторитет апостолів і Святих Отців та на Нікейсько-Царгородський Символ віри, тобто церковну молитву “Вірую”³¹. Ця сама молитва складає модель і основу сповідання віри Іларіона, котрим завершується його “Слово про закон і благодать”.

Цікаву деталь до монашої молитовної практики Києво-Печерського монастиря додає прп. Полікарп у посланні до Акиндина. Прп. Григорій Чудотворець не тільки проводить у молитві цілі ночі, а й завершує своє щоденне правило заборонними молитвами на прогнання злих духів: “имѣаше бо блаженный обычай по всяком пѣнии запрещалныа творити молитвы”³². Саме це особливо дратувало бісів і навело їх на думку підбити злодіїв на замах проти прп. Григорія. Отже, заборонні молитви стають уже в той час елементом монашого побуту.

Церковна молитва має в добу середньовіччя універсальний характер, залучаючи через приватне читання Часослова й тих, хто не може бути присутній у храмі. І приватне молитовне правило формується в параметрах церковного богослужіння, маючи за свою основу відправи добового кола. Людина завжди молиться разом із Церквою, повторюючи слова, спільні для всієї громади. Лише поступово в складі Часослова формуються додатки, призначені для позацерковного читання: молитви перед і після причастя, вечірні й ранкові молитви, молитви з деяких інших нагод. Часослов виконує функції книги і спільнотної, і приватної молитви. А це, в свою чергу, стимулює його перетворення на елементарний підручник грамоти, що ним Часослов лишався в парафіяльних школах до XIX ст.

Поряд із Часословом універсального характеру в молитовному побуті середньовіччя набув *Псалтир*. Псалтир було принесено на Русь у версії Септуагінти, грецького перекладу Старого Завіту, з якого здійснювалися переклади літургійними мовами в часи Середньовіччя. Поширенню Псалтиря серед звичайних мирян сприяла традиція молитви за спочилим, невпинно відправляваної від часу його смерті до похорону. Цей звичай згадується блаженним Симеоном Солунським³³. Проймаючи ‘свою молитовною атмосферою духовне життя і напоюючи своїм образним світом книжність Київської Русі, Псалтир входить як стилетворчий фермент до переважної більшості тогочасних текстів.

Змінювані церковні співи варіювали визначену уставом тему, інтерпретуючи її відповідно до канонічних богословських концепцій мовою поетики Середньовіччя з широким використанням біблійної образності й символіки, східних моделей алегоризації художньої мови, порівнянь. За їхнім посередництвом візантійська естетика епохи Отців (IV-VIII ст.) входить у художню свідомість православних русинів як її постійний чинник. Алюзії до богослужбових текстів, їхнє цитування, використання готових компонентів з церковних відправ стають засобом сакралізації позначуваного явища, ствердження правдивості думки або судження.

Подаючи в “Повчанні” ідеали милосердя, співчутливості до бідних і скривджених, князь Володимир Мономах посилається на самогласний зі стихир стиховніх вечірні среди Сирного тижня³⁴:

³⁰ Там само. – С.114.

³¹ Перші українські проповідники і їх твори. – С.81.

³² Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. – С.134.

³³ Симеон, архиеп. Фессалоникийский. Сочинения. – С.523.

³⁴ Тріодіон сієсть Трипѣснец. – Київ, 1894. – Арк.38 зв.

воснаєтъ вєсѣя постнаѣ . и цвѣтъ показанъѣ . и чистимъ себе братьѣ . ѿ всакоѣ крови . плотьскѣѣ и дѣшнѣѣѣ . свѣтодавщю вольюще . рцѣмъ слава тобѣ члвколюбче (ПСРЛ, т.1, ствп.243).

Послання до князя Олега Святославича князь Володимир Мономах закінчує фразою з великопосних богослужінь: “На страшнѣи при бе суперниѣ шбличаюса и прочее” (ПСРЛ, т.1, ствп.255). А його заключна молитва складається майже повністю зі слів Постової Тріоди (ПСРЛ, т.1, ствп.255).

Мінеї належать до найдавніших збережених рукописів руського походження. Ватрослав (Гнат) Ягич, дослідивши фонди бібліотеки Московської Синодальної друкарні, виявив у ній під №№ 84 і 89 Мінеї, переписані писцем Домкою 1095-1096 рр.³⁵ і святкові, і загальні Мінеї, що збереглися з XI-XIII ст.ст., упорядковані відповідно до Студійського уставу богослужінь. Дослідники виявляють у них служби, відсутні в грецьких Мінеях: великомучениці Параскеві (28 жовтня), знайденню мощів священномученика Климента, папи римського (30 січня)³⁶.

Масове навернення Русі відбувається вже після Сьомого Вселенського собору 787 р. та перемоги над іконоборництвом і пов'язаними з ним секуляризаційними процесами³⁷. Молитовне звернення до Богородиці та святих набуває нового імпульсу після сповненого реформаційних настроїв іконоборницького сторіччя. Саме в цей час напруженої гімнографічної творчості й активного розвитку культу святих візантійська релігійна традиція активно поширюється на Русь. Іконографічний образ спонукає до молитви й включається до молитовного дискурсу як його візуальний адресат. Це дозволяє уречевлювати комунікативні стосунки в молитві, що передбачалося й канонічними документами Вселенського собору:

Що частіше за допомогою ікон вони [Ісус Христос, Богородиця, ангели й святі – а.і.] стають предметом нашого споглядання, тим більше ті, хто споглядає на ці ікони, спонукається до спогляду про самі первообрази, набувають більше любови до них і дістають більше спонук віддавати їм цілування, шанування й поклоніння, але ніяк не те правдиве служіння, котре, за вірою нашою, належить одній тільки божественній природі... Бо шаня, що віддається іконі, стосується її первообразу і той, хто поклоняється іконі, поклоняється іпостасі зображеного на ній³⁸.

Спорудження церкви святителя Миколая, архієпископа Мир Лікійських, на Аскольдовій могилі, стрімкий розвиток народних форм шанування цього популярного святого, нарешті, парадоксальне введення до церковного календаря Київської митрополії дня перенесення мощів свт. Миколая із захопленої мусульманами Малої Азії до італійського міста Барі (9 травня) невдовзі після самого перенесення мощів 1087 р. і встановлення цього свята папою Урбаном II у 1089 р., десь близько 1090-1091 рр.³⁹ – все це лише частково можна пояснити прийняттям князем Аскольдом при хрещенні імені свт. Миколая. Яскраво виявлений народний характер культу свт. Миколая свідчить про його близькість до масової релігійної свідомості, вразливої до дещо наївних і зворушливих сюжетів з життя святого. Ефект молитовного звернення до свт. Миколая засвідчували численні чуда, вельми конкретні й ефектні. Зі спогадом про ці чуда пов'язувалися добре відомі київські святині – чудотворні ікони, храми, якими рясніє Поділ. І молитва, звернена до свт. Миколая, набуває відповідної конкретики, прагматизму.

Поряд із корпусом текстів, пов'язаних із традиційними днями вшанування свт. Миколая – 6 грудня – та четвергом, під яким Октоїх подає тропар, кондак,

³⁵ Ягич И.В. Службные минеи за сентябрь, октябрь, ноябрь: В церковнославянском переводе по русским рукописям 1095-1097 гг. – СПб., 1886. – С. V-XXXIV.

³⁶ Сергий (Спаский), архиеп. Поаный месяцеслов Востока. – Владимир, 1901. – Т.1. – С.205.

³⁷ Карташев А.В. Вселенские Соборы. – М., 1994. – С.460 с.

³⁸ Деяния Вселенских Соборов. – 5-е изд. – СПб., 1996. – Т.4. – С.591.

³⁹ Чубатий Микола. Історія християнства на Русі-Україні. – Рим, 1965. – Т.1. – С.416.

стихири й канон святому на кожен із 8 голосів, — формується цикл богослужбних творів на день перенесення мощів свт. Миколая. Встановлення самого свята й укладення служби на нього традиція пов'язує з постаттю свт. Єфрема, єпископа Переяславського⁴⁰.

У часи до монгольської навали відбулося внесення до синаксарів, тобто визнання святими, імен благовірних князів Бориса і Гліба, преподобного Феодосія Печерського, можливо, також мучеників Федора та Йоана, що відображено у складених тоді службах.

Уже в липневому томі Мінеї кінця XI — початку XII ст. під 24 липня знаходиться служба свв. мчч. Борисові та Глібу⁴¹, а в т.зв. "Типографському уставі" (збірці кінця XI — початку XII ст., що включає Студійський устав і нотований кондакар) — кондак Борисові й Глібу на 24 липня⁴². У списках XII ст. виявляють уже 24 стихири, 2 канони, 3 кондаки з ікосом, сідальний і світільний, що входили до трьох версій служби, встановлених за митрополита Іоана (40-і рр. XI ст.), при перенесенні мощів 1072 р. до однокупальної церкви, збудованої князем Ізяславом Ярославичем, та при перенесенні мощів за князя Володимира Мономаха 2 травня 1115 р. до нової мурованої церкви. Усі служби вміщуються під 24 липня, хоча після 1115 р. день перенесення мощів 2 травня також вводиться до місяцеслова й на цей день ще в добу до монгольської навали було написано кондак⁴³.

Серед прикладів монашої побожності, наведених прп. Полікарпом у його "Посланні до ігумена Акиндина" і включених до Києво-Печерського патерика, міститься й розповідь прп. Григорія, творця канонів (слово 28). Свт. Кирило Туровський попри брак офіційної канонізації написав канон св. Володимирові Великому. До домонгольського часу належить також і поява канону прп. Феодосія Печерського, включеного до Арсеніївської редакції Києво-Печерського патерика.

(Закінчення в наступному номері)

⁴⁰ Катрій Юліян Я., о. ЧСВВ. Пізнай свій обряд. — С.278.

⁴¹ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв. — С.82-83.

⁴² Там само. — С.88.

⁴³ Православная энциклопедия. — Т.6. — С.49-50.

Олена Ткаченко

"ОТЧЕ НАШ" В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

"Отче наш" — найпростіша й водночас найглибша і найвеличніша християнська молитва. Дарована людям самим Господом, вона має виняткову духовну та емоційну силу. Припускаючи, вслід за Г.-Г. Гадамером, що не всі досконало знають біблійний текст, дозволимо собі нагадати деякі уривки з нього. За Євангелієм від Матвія, Ісус навчав: "А як молитесь, не проказуйте зайвого, як *ті* погани, — бо думають, ніби вони будуть вислухані за своє велемовство. Отож, не вподобляйтесь їм, бо знає Отець ваш, чого потребуєте, ще раніше за ваше прохання! Ви ж молитесь отак: "Отче наш, що єси на небесах! Нехай святиться Ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя, як на небі, *так* і на землі. Хліба нашого насущного дай нам сьогодні. І прости нам довги наші, як і ми